

Deciphering the Concept of Meaning and Meaning-Oriented Interpretation in Art and Architecture

Samaneh Taghdir¹, Abdolhamid Noghrekar², Salman Noghrekar³

Received: 2025-08-21, Accepted: 2026-01-02

DOI: 10.22034/rau.2025.2059995.1196

Extended Abstract

This article examines a central question in the philosophy of art and architectural aesthetics: the nature of meaning and the feasibility of meaning-oriented interpretation in artistic and architectural works. The issue of meaning extends beyond theoretical discourse and is integral to human creativity, cultural identity, and existential orientation. Art and architecture represent enduring manifestations of human thought and belief. Therefore, any rigorous inquiry into their essence must address the origin, scope, criteria, and ultimate purpose of meaning.

Historically, the concept of meaning in art and architecture has been interpreted in diverse and often conflicting ways. Philosophical and aesthetic schools have offered definitions ranging from symbolic representation and emotional expression to social construction and subjective projection. These varied approaches have frequently resulted in plurality, contradiction, relativism, and distortion. In many modern and postmodern frameworks, meaning is often reduced to personal interpretation or subsumed within linguistic play and cultural convention. Furthermore, symbolic and transcendent dimensions of art are sometimes dismissed as remnants of myth, illusion, or superstition. These tendencies have contributed to a conceptual crisis in which meaning is either excessively relativized or deprived of ontological depth.

The article contends that this crisis originates from the epistemological limitations inherent in human-centered schools of thought. Approaches based solely on sensory experience, empirical verification, rational abstraction, or instinctive

1. Assistant Professor, School of Architecture and Environmental Design, Iran University of Science and Technology, Tehran, Iran (Corresponding Author).

Email: a_noghrekar@iust.ac.ir

 0000-0001-5550-8678

2. Associate Professor, School of Architecture and Environmental Design, Iran University of Science and Technology, Tehran, Iran.

Email: a_noghrekar@iust.ac.ir

 0009-0007-6215-4215

3. Assistant Professor, School of Architecture and Urban Design Engineering, Shahid Rajaei Teacher Training University, Tehran, Iran.

Email: a_noghrekar@iust.ac.ir

 0000-0003-0930-8311

inclination are inadequate for comprehending realities that are intrinsic, existential, transcendent, and universally shared. Although empirical and rational methods are essential within their domains, they are insufficient for addressing questions of ultimate purpose and voluntary perfection. Consequently, materialistic and secular paradigms, despite their methodological rigor, do not provide a comprehensive or enduring account of meaning in art and architecture. By confining reality to what is measurable and observable, these paradigms marginalize or deny aspects of existence that transcend material causality.

To address these limitations, the article posits that divine revelation offers the only comprehensive and reliable foundation for understanding meaning in its fullest sense. From an Islamic perspective, God has sent prophets and revealed scriptures to guide humanity toward existential fulfillment and conscious perfection. Within this framework, meaning is not arbitrary or socially constructed but is grounded in divine wisdom and purpose. The Qur'an and the authentic traditions of the Infallibles (peace be upon them) define meaning as that which aligns with the true nature of the human being and directs life toward conformity with divine attributes. Thus, meaning possesses both ontological and teleological dimensions and is inseparable from truth and ultimate purpose.

Within this paradigm, meaning serves as the organizing principle for both individual and collective life, shaping ethical conduct, social relations, cultural production, and aesthetic expression. Art and architecture, as significant forms of human creativity, must be evaluated according to their relationship with this higher orientation. The Qur'anic depiction of God through attributes such as wisdom, justice, beauty, mercy, harmony, and order provides a comprehensive framework for understanding the foundations of virtuous art. When artistic and architectural processes embody these divine attributes, they transcend technical skill or sensory appeal and become vehicles for spiritual elevation. Architecture, in particular, plays a distinctive role in this meaning-oriented perspective. Beyond organizing space and providing shelter, architecture shapes human experience, perception, and interaction, influencing daily rhythms and framing the context for individual and communal aspirations. When rooted in divine meaning, architectural design expresses unity, balance, proportion, and transcendence. Elements such as geometry, light, spatial hierarchy, and ornamentation function as symbolic manifestations of higher realities. Through these manifestations, architecture encourages contemplation and remembrance, guiding individuals beyond material immediacy toward existential awareness. The research methodology employed in this study is qualitative and interpretive, grounded in Qur'anic verses and authentic traditions, and analyzed through logical reasoning and hermeneutical reflection. Rather than relying solely on speculative philosophy or sociological observation, the study engages directly with revealed sources as primary references for understanding meaning. Scriptural analysis is complemented by rational evaluation to ensure coherence and relevance within contemporary intellectual discourse. This methodological synthesis enables the study to remain faithful to divine revelation while addressing current theoretical challenges in the philosophy of art and architecture.

The findings indicate that meaning is not a peripheral or optional aspect of art; rather, it constitutes the essence and animating spirit of artistic creation. Art that is detached from transcendent meaning devolving into superficial ornamentation, commercial spectacle, or ideological instrumentality. While such works may satisfy immediate sensory desires, they do not address the deeper existential needs of human beings. In contrast, art and architecture imbued with divine meaning possess transformative potential. They foster moral virtues, reinforce communal solidarity, and orient society toward shared transcendent goals. Meaningful art thus contributes to both individual refinement and collective harmony. The article situates its theoretical discussion within the broader context of contemporary history, focusing on the Islamic Revolution of Iran. Rooted in the divine school of Islam, the Revolution sought not only political change but also spiritual and cultural renewal. It established a comprehensive framework encompassing doctrine, jurisprudence, ethics, aesthetics, and the philosophy of art. Within this framework, artistic and architectural practices are guided by principles derived from revelation, aiming to manifest divine attributes in social life. The Revolution serves as a contemporary example of how meaning grounded in revelation can shape public culture and creative expression. By integrating divine values into educational institutions, urban spaces, artistic production, and architectural design, the Islamic Revolution demonstrates the practical application of a meaning-oriented approach. It challenges prevailing materialistic and secular models that prioritize efficiency, consumption, and technological novelty over spiritual depth. In doing so, it offers an alternative vision for societies facing crises of nihilism, fragmentation, and moral disorientation. The Revolution demonstrates that the recovery of divine meaning extends beyond theoretical discourse and can inform lived cultural practice.

In conclusion, the article asserts that the question of meaning constitutes the most pressing underlying challenge in contemporary art and architecture. In a context increasingly shaped by materialism, consumerism, and relativistic ideologies, the erosion of transcendent meaning has resulted in spiritual imbalance and cultural superficiality. Restoring divine meaning is therefore essential for reestablishing harmony between aesthetic expression and existential purpose. Without such restoration, art and architecture risk becoming hollow forms, disconnected from humanity's deeper aspirations.

A return to divine revelation, particularly the Qur'an and the authentic traditions of the Infallibles, enables humanity to rediscover a universal and enduring account of meaning. This approach does not negate reason or empirical inquiry but situates them within a higher integrative framework. Grounding artistic and architectural practices in the attributes of God cultivates virtuous arts that serve both personal perfection and social well-being. Ultimately, only through engagement with divine sources can art and architecture fulfill their authentic mission: to embody beauty, reflect truth, and guide humanity toward transcendence.

Keywords: Concept of meaning, Human schools of thought, Materialism, Anti-religious tendencies, Islamic culture, Art and architecture

رمزگشایی از مفهوم معنا و معناگرایی در هنر و معماری

سمانه تقدیر^۱، عبدالحمید نقره کار^۲، سلمان نقره کار^۳

تاریخ دریافت: ۱۷-۰۲-۱۴۰۴، تاریخ پذیرش: ۰۹-۱۰-۱۴۰۴

DOI: 10.22034/rau.2025.2059995.1196

چکیده

هدف این مقاله پرداختن به مهم‌ترین سؤال در حوزه هنر و زیبایی‌شناسی معماری یعنی مفهوم «معنا، نماد و معناگرایی» در آثار هنری و معماری است. دلایل «تکثر، تضاد، نقص و انحراف» در تعریف مفهوم معنا و التقاط آن با «توهم و خرافات» مطرح و اثبات می‌شود که مکاتب بشری با روش‌های «حسی، تجربی و غریزی» نمی‌توانند مفاهیم «ذاتی، وجودی، انسانی، متعالی، اختیاری و مشترک انسان‌ها» را به‌صورت جامع و کامل تبیین و تعریف نمایند. به همین دلیل خداوند پیام‌آوران الهی و کتاب‌های آسمانی را ارسال نموده است و در آنها مفهوم «معنا» را به‌منزله آنچه «انسان‌ها دوست دارند» و برای تکامل وجودی و اختیاری خودشان به آن «نیاز دارند»، تبیین و تشریح فرموده است. بنابراین برای تبیین مفهوم معنا، معناگرایی و نمادگرایی در آثار هنری و معماری و غیره، جز مراجعه به ادیان الهی و تنها دینی که منابع آن، یعنی قرآن، بدون نقص و بدون تحریف مصون مانده است و مفسرین معصوم آن، یعنی احادیث معتبر معصومین (ع) و امام زمان (عج) نیز حاضر و ناظر است، هیچ راهی باقی نمانده است و باید به منابع و مراجع آنها مراجعه نمود. روش تحقیق در این مقاله کیفی و تحلیلی قرار گرفته است. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که معنا در معماری عبارت است از «اسماء صفاتی و فعلی خداوند متعال که در قرآن با یکصد صفت تعریف شده است». تجلیات این صفات در فرایندهای انسانی «هنرهای شایسته» یا «ممدوح» را خلق می‌نماید. انقلاب اسلامی ایران، مبتنی بر مکتب الهی اسلام، راه نجات انسان معاصر و تاریخ معاصر را در ارائه مفاهیم و معانی ارزشمندی با موضوعات «زیبایی‌شناسی، فلسفه و حکمت هنر و اصول سبک هنری» در مطالب «اعتقادی، احکام و اخلاق» خود ارائه نموده است که در عمل می‌تواند حیات طیبه فردی و اجتماعی انسان‌ها را ضمانت نماید. این موضوع مهم‌ترین مسئله زیربنایی در دنیای معاصر، ازجمله در حوزه هنر و معماری است.

کلیدواژه‌ها: مفهوم معنا، مکاتب بشری، مادی‌گرایی، دین‌ستیزی، فرهنگ اسلامی

۱. استادیار گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

Email: s_taghdir@iust.ac.ir

0000-0001-5550-8678

۲. دانشیار گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران، ایران

Email: a_noghrekar@iust.ac.ir

0009-0007-6215-4215

۳. استادیار گروه معماری، دانشکده مهندسی معماری و شهرسازی، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران.

Email: noghrehkar@sru.ac.ir

0000-0003-0930-8311

مقدمه

اما متأسفانه توسط معتقدین به این ادیان در تفاسیر و در تألیفات آنها دچار نقص و تحریف گشته است. به این دلیل خداوند متعال پیامبران جدید را ارسال نموده است و در نهایت با ارسال آخرین پیامبر، مطالب او را در یک کتاب واحد، یعنی قرآن، تا امروز محفوظ نگه داشته است^۱ و برای جلوگیری از تفاسیر منحرفانهٔ آن، امامان معصوم (س) را برگزیده و آنها را از هر نوع فراموشی و انحراف، محفوظ و مصون داشته است^۲.

۲.۲. دلایل وجود اسطوره‌ها و خرافات از تبیین مفهوم معنا در رویکردهای بشری

مهم‌ترین اصل بنیانی در خلقت عالم و آدم در عالم ملک و ناسوت خلقت موجودی است به نام «انسان» تا برخلاف سایر موجودات که در جبر قوانین حاکم بر خود هستند، او آزاد باشد و بتواند با «نیت، اراده، خودآگاهی و اختیار»، استعدادهای بالقوهٔ وجودی خود را در جهت رشد و تعالی وجودی یا در جهت رکود و هیبوط وجودی به کار گیرد تا دستاوردهایی برای حیات جاودانی فراهم آورد، یعنی «بهشت اختیاری یا جهنم اختیاری». به همین دلیل، وجود «شیطان» و وجود «نفس اماره» که به زشتی و شر فرمان می‌دهند، در کل نظام هستی، لازم و خیر تلقی می‌شوند؛ زیرا برای «امتحان و آزمایش انسان‌ها» و سائلی ضروری‌اند و عامل انتخاب و ارادهٔ آگاهانهٔ آنها. بنابراین، وجود اسطوره و خرافه ابزارهای لازمی‌اند تا انسان‌های حق‌گرا آنها را نفی کنند و با آنها مبارزه کنند و خود و جامعه را به سوی پیام‌آوران الهی هدایت نمایند و مفهوم معنا و معنویت را از آنها بیاموزند و راه رشد و تعالی خودشان و دیگران را هموار نمایند.

۲.۳. تفاوت بنیادی مفهوم معنا در اسطوره‌های بشری با ادیان الهی

متأسفانه برخی از پژوهشگران، مانند «آگوست کنت»، توهمات بشری و خرافاتی را که محصول خیال‌بافی‌های غیرحقیقی، غیرواقعی و توهی انسان‌هاست، با ادیان الهی که حقایق عالم و آدم را بی‌کم‌وکاست و خطاناپذیر مطرح نموده‌اند، مشترک می‌دانند. به‌طور مثال، آگوست کنت تاریخ علم را به سه دورهٔ «اسطوره و دین، علوم فلسفی، علوم تجربی» طبقه‌بندی نموده است.^۳ این طبقه‌بندی به دلایل ذیل از بنیان مغالطه و منحرفانه است.

یک. اسطوره یعنی توهمات بشری که با ادیان الهی یکی

در سیر تحولات تاریخی، فصل ممیز و ممتاز انسان در خلقت با سایر موجودات طبیعی از آنجا آغاز می‌شود که انسان‌ها از خود و دیگران دربارهٔ معنا و مفهوم آفرینش و از فرایندهای خود و دیگران سؤال و اظهارنظر می‌کنند. به تعبیری می‌توان گفت سایر موجودات در جبر قوانین حاکم بر خود هستند و انسان‌ها بالعکس آزادند؛ زیرا قدرت تشخیص «علم و جهل، خیر و شر، زیبا و زشت، عدالت و ظلم، معنا و مفهوم مناسب و مطلوب و معنا و مفهوم نامناسب و نامطلوب» را دارند و در مقابل حوادث طبیعی و دستاوردهای انسانی بی‌تفاوت نیستند. اظهارنظر می‌کنند و موضع «موافق و مخالف» دارند، یعنی معانی «واقعی، خیر، زیبا، مناسب و مطلوب» و معانی «غیرواقعی، شر، زشت، نامناسب و نامطلوب» فرایندهای انسانی را تشخیص می‌دهند و دربارهٔ آنها اظهارنظر می‌کنند. بنابراین می‌توان گفت معنا در آثار انسانی یعنی «آنچه واقعی است و ما دوست داریم یا نیاز داریم» و بالعکس، بی‌معنایی یعنی «آنچه غیرواقعی است و ما دوست نداریم یا نیاز نداریم». البته در مباحث تخصصی به موضوعات آنها «زیبایی‌شناسی، فلسفه و حکمت هنر و اصول سبک هنری» می‌گوییم.

۲. چهارچوب نظری

۲-۱. مفهوم معنا در دوران کلاسیک غربی، شرقی و ایران باستان

از ابتدای تاریخ در رویکرد کلی دربارهٔ مفهوم معنا قابل تشخیص، تحقیق و تفکیک است:

یک. رویکردهای «بشری» که بر نظریات انسان‌های مختلف مبتنی‌اند، شامل مجموعه‌ای از تعاریف بسیار «متکثر، متنوع، متغیر، ناقص، منحرفانه، مخالف و متضاد» که حامل مفاهیم و ادراکات «صحیح و ناصحیح، خرافات و اسطوره، واقعی و تجربی‌اند» و تاکنون ادامه دارند. ویژگی مشترک همهٔ آنها در «متکثر بودن و خطاپذیر بودن» آنهاست.

دو. رویکرد دیگری که از آن به‌عنوان رویکرد الهی یاد می‌نماییم، از طریق پیامبران و مبتنی بر نازل شدن وحی است که به تبیین و تشریح مفهوم معنا و معنویت می‌پردازد. در این رویکرد، برای معنا یک مفهوم «بسیط، کلی، ثابت، ذاتی، نوعی، بالقوه و البته نسبی و سلسله‌مراتبی» مبتنی بر «مراتب وجود» تبیین و تعریف شده است. این تعریف در کتاب‌های ادیان الهی ارائه شده است؛

تجربی با نفی «بهشت نسیه ادیان» قرار بود «بهشت نقد» در همین دنیا و عالم مُلک ایجاد کنند. البته در بهره‌برداری از اجزا و عناصر طبیعت موفق شدند و کشورهای غربی با دستاوردهای این علوم به قدرت و ثروت رسیدند و برای کشور و مردمشان موجب توسعه و رشد کمی و رفاه نسبی مادی شدند؛ اما به‌قیمت قرن‌ها جنگ‌افروزی، غارت سایر مردم جهان، برده‌داری و نابودی ارزش‌ها و معنویت‌های انسانی و درنهایت پیشرفت‌های صنعتی فاقد ارزش‌های اخلاقی و وحی الهی موجب جنگ‌های اول و دوم جهانی بین همین کشورهای توسعه‌یافته شد و بهشت نقد آنها تبدیل به جهنمی سوزان برای خود آنها و جامعه جهانی شد. مفهوم و معنای هنر نیز در رعایت استانداردهای کمی در معماری و سرانه‌های خدماتی در شهرسازی، محدود و خلاصه شد.

دو. تأثیرات منفی بر دوران فرانوگرایی (پسامدرنیسم)

بعد از جنگ جهانی دوم، یعنی نیمه اول قرن بیستم، دانشمندان در عمل و در تجربه خانمان‌سوز جنگ‌های مزبور متوجه کمبودها و نواقص رویکردهای مادی به عالم و آدم و از جمله در حوزه معنا و مفهوم در خلق آثار هنری شدند و شعار «علوم حسی-تجربی لازم است، اما کافی نیست» را به دنیای بعد از جنگ اعلام کردند. روان‌شناسانی مانند «فروید و یونگ» که در عمل «نفس حیوانی» انسان را به‌جای «روح الهی» آنها مورد تحقیق قرار داده‌اند و مبتنی بر اکثریت آمار، نتیجه‌گیری می‌کردند، از آنجا که نفس حیوانی انسان «بالفعل و جبری» است، به این نتیجه رسیدند که «انسان موجودی است دارای عقده‌های جنسی»^۶. این نتیجه فقط در مورد بُعد «حیوانی و غریزی» انسان‌ها که امری جبری و وابسته به مجموع عوامل محیطی از جمله «سن و جنسیت» است، می‌تواند صادق باشد. در حالی که حقیقت جاودانی انسان‌ها «روح الهی» و نفوس «عقلانی و روحانی» آنهاست که استعدادی بالقوه بوده و در همه آنها محقق نشده است. بنابراین، آمار اکثریت، معیاری برای ارزیابی همه انسان‌ها نیست.

جامعه‌شناسان بیشتر به فقر و غنا و بی‌عدالتی اجتماعی توجه نمودند و رویکردهای سوسیالیستی و کمونیستی گسترش یافت. معیار آنها نیز برای ایجاد عدالت اجتماعی، حاکمیت جبر حکومتی و نفی آزادی آگاهانه و اختیاری انسان‌ها در سرنوشت متعالی خود بود. در مجموع همه رویکردهای مادی به انسان،

نیست. ادیان ناقص و تحریف‌شده نیز دین الهی نیستند و توسط انسان‌ها دچار نقص و تحریف شده‌اند.

دو. علوم تجربی فقط برای شناخت علل مادی و صوری اجزا و عناصر طبیعت و بهره‌برداری از آنها مفید است و نمی‌تواند از علل «فاعلی و غایی» عناصر طبیعی از جمله انسان‌ها بحث کند؛ زیرا آنها با حواس ظاهری قابل ادراک نیستند. علوم حسی و تجربی به‌طور کامل نمی‌توانند بگویند «انسان‌ها از کجا آمده‌اند، در کجا هستند، به کجا می‌روند و چگونه باید بروند» تا همه استعدادها بالقوه و بالفعل آنها محقق شود

سه. مهم‌ترین وجه تمایز انسان‌ها با سایر موجودات و از جمله حیوانات، وجود «نفوس عقلانی و روحانی» آنهاست. تنها از طریق قوای عقلانی، یعنی «علوم فلسفی» انسان‌ها به بصیرت و خودآگاهی نائل می‌شوند که مقدمه تکامل و تعالی وجودی آنهاست و تنها از طریق قوای روحانی، یعنی «علوم عرفانی، قلبی و مشاهدات حضوری» انسان‌ها می‌توانند سیر و سیورورت وجودی داشته باشند و مراتب وجود را تا اعلی‌علیین، طی کنند. چهار. بنابراین، می‌توان گفت رویکردهای «خوش‌بین به سیر تاریخی مفهوم معنا»، مانند نظریات آگوست کنت، در واقع «حیوان‌پنداری انسان» و نفی استعدادها بالقوه «عقلانی و روحانی» آنهاست و این رویکرد بزرگ‌ترین خیانت به نوع انسان و بزرگ‌ترین مغالطه و انحراف در تعریف مفهوم علم و معنا در تبیین عالم و آدم است. رویکردهای «بدبین به سیر تاریخی مفهوم معنا» نیز مانند فرهنگ‌ها و ادیان شرقی^۴ و فیلسوفان غربی نظیر هگل^۵ نیز که در عمل انسان‌ها را در جبر زمان و تاریخ قرار می‌دهند، باطل‌اند؛ زیرا آزادی انسان را نفی می‌کنند و نمی‌بینند. بنابراین، هر دو رویکرد «خوش‌بین و بدبین» به سیر تاریخی مفهوم معناپذیری و معناگرایی انسان‌ها مبتنی بر جبر زمان تاریخی، به دلیل نادیده گرفتن آزادی انسان‌ها منحرف و باطل‌اند.

۲.۴. تأثیرات منفی رویکردهای «حس‌گرایی مادی»

بر مفهوم معنا در دوران معاصر

یک. تأثیرات منفی بر دوران نوگرایی (مدرنیسم)

همان‌طور که می‌دانیم، رویکرد حاکم بر فرهنگ غربی بعد از رنسانس تا اوایل قرن بیستم، حاکمیت رویکرد «مادی به عالم و آدم» و در شیوه معرفت‌شناسی، روش تحقیق «حسی-تجربی» و «پوزیتیویستی» است. در این رویکرد که به قول دانشمندان علوم

و معانی مرتبط بر آنها با تأکید بر رابطه معنا و معنویت (مانند استیرلن ۱۳۷۷؛ اردلان ۱۳۷۹ و ۱۳۷۴؛ نصر ۱۳۷۵ و ۱۳۷۸؛ عظیمی ۱۳۹۲؛ تقدیر ۱۳۹۳؛ بمانیان ۱۳۹۵؛ ریسی ۱۳۹۵ و ۱۳۹۴؛ صحاف ۱۳۹۰؛ عباس‌زادگان ۱۳۹۰؛ صدری کیا و همکاران ۱۳۹۸؛ فلکیان و همکاران ۱۴۰۰؛ ندیمی ۱۴۰۱؛ فیض‌اللهی ۱۴۰۳ و همکاران) پرداخته‌اند.

آنچه این پژوهش قصد دارد به آن بپردازد، مفهوم «معنا، نماد و معناگرایی» در آثار معماری و دلایل «تکثر، تضاد، نقص و انحراف» در تعریف این مفهوم در مکاتب مختلف بشری و التقاط آن با «وهم و خرافات» است.

۴. ارزیابی و نقد نظریات برخی از دانشمندان دوران معاصر در مورد معنا و معناگرایی (شولتس و مازلو)

یک. کریستیان نوربرگ شولتس

یکی از دانشمندان مشهور فرانواگرایی که تألیفات زیادی برای طرح مفهوم معنا در آثار هنری و معماری و شهرسازی دارد، جناب کریستیان نوربرگ شولتس است. بسیاری از دانشمندان و اساتید و دانشجویان معماری و شهرسازی به آثار ایشان بسیار استناد می‌کنند. برای نمونه، کتاب معروف ایشان با عنوان «معنا در معماری غرب»^۱ به فارسی ترجمه شده است. مؤلف مزبور اغلب آثار باستانی و سبک‌های معماری را تا دوران معاصر به صورت «تاریخی و توصیفی» مطرح نموده است. ایشان در این کتاب هیچ تعریف دقیق و عمیقی از مفهوم «معنا و معنویت و ارزش‌های ثابت معنوی و متعالی انسانی» ارائه نداده است، ولی در عمل سلیقه‌های فردی و نژادی مبتنی بر توهمات، خرافات و خیال‌بافی‌های «کافرانه، مشرکانه و منافقانه» اقوام و ملل مختلف را در آثار آنها بازخوانی نموده و به جای ارزیابی و نقد، آنها را «توجیه و تأیید» می‌نماید، در حالی که یک محقق باید از «حقیقت» دفاع نماید و عقاید «خرافی و توهمات غیرواقعی» را ارزیابی و نقد نموده و آنها را توجیه و تبلیغ ننماید.

دو. آبراهام هرولد مازلو

مازلو در هرم معناگرایی که ترسیم و ارائه کرده است^۲ (تصویر ۱)، از کلماتی کلیدی نظیر «معنویت، اخلاق، خلاقیت، حسن‌نیت، پذیرش واقعیت، خودشکوفایی، لذت، شادی» و غیره بهره‌برداری نموده است؛ اما معانی «ظاهری و باطنی» و نیز «مادی و معنوی» آنها را تفکیک نکرده است. به طور مثال،

از آنجا که از بُعد مادی، انسان‌ها به مجموع شرایط محیطی از جمله سن و جنسیت خود وابسته‌اند، هویت‌هایی «متکثر، متغیر، نسبی و وابسته به مجموع شرایط زمانی و مکانی» دارند. بنابراین هیچ معیار و مفهوم ثابتی برای «معنا» و «ارزش‌های معنوی» نمی‌توانند قائل شوند. بنابراین، دنیای معاصر با رویکردهای مادی فاقد ارزش‌های معنوی ثابت و نوعی برای کلیه انسان‌ها در کلیه ابعاد فردی و اجتماعی شد.

از بُعد فردی، خودپرستی و غرور یعنی «سلیقه‌های متکثر و متغیر افراد» و از بُعد اجتماعی نیز نژادپرستی و ملی‌گرایی یعنی «منافع مادی ملی یا طبقات قدرتمند اجتماعی و درنهایت منافع مستکبرین جهانی، حاکم و مسلط شدند». در حوزه هنر و آثار هنری و رابطه هنرمند با مخاطبین نیز مغالطه‌های منحرفانه‌ای مانند «مرگ هنرمند»، «خنثی بودن اثر هنری»، «تفسیر و تأویل مخاطب‌محور» و «هرمنوتیک معاصر» مطرح شد که به نقد آنها خواهیم پرداخت. در عمل، فرانواگرایی نه تنها نتوانست مفهوم «کافی نیست» را در جبران مشکلات و کمبودهای رویکرد نوگرایی (پوزیتیویسم) مطرح و تشریح کند، بلکه با طرح زیبایی‌شناسی «سلیقه‌ای و حیوانی»، جهان معاصر را از مفهوم معنا و زیبایی‌شناسی «روحی و الهی» محروم نمود.

۳. بررسی پیشینه موضوع

پژوهش‌های گسترده‌ای در حوزه تبیین و تعریف معنا و رابطه آن با صورت معماری (اثر معماری) صورت گرفته‌اند. در برخی معنا به عنوان مفهوم و گوهر وجودی یک اثر هنری بررسی شده است که پیامی را در لایه‌های مختلف به مخاطب منتقل می‌کند، مانند (آنتونی ۱۳۸۱؛ وینترز ۱۳۸۴؛ گروتز ۱۹۸۷؛ کاپن ۱۳۸۳؛ نقی‌زاده، ۱۳۸۱؛ صفایی‌پور ۱۳۸۶؛ معاریان ۱۳۸۷؛ بورکهارت ۱۳۶۵؛ شولتس ۱۳۹۳ و ۱۳۹۸؛ رلف ۱۹۷۶). البته عمق پژوهش و مبنای نظری این پژوهش‌ها متفاوت است. برخی سطحی‌تر و بر پایه برداشت‌های تجربی و نظریات روان‌شناسی و برخی عمیق‌تر و بر پایه مبانی فلسفی و دینی انجام گرفته‌اند. در بررسی‌های دینی نیز پژوهش‌هایی بر اساس مبانی اسلامی انجام شده‌اند که از منظرهای مختلفی به بررسی مسئله معنا و معناگرایی در آثار معماری پرداخته‌اند. در این پژوهش‌ها برخی تمرکز خودشان را به شکل متمرکز بر توصیف و جایگاه معنا و رابطه آن با انواع فرم و هندسه‌ها (مانند راپاپورت ۱۳۸۴؛ توسلی ۱۳۸۳؛ بلخاری ۱۳۸۸؛ Jones, 1996) و برخی بر نمادها

۵. تبیین مفهوم معنا از منظر اسلامی

۵.۱. تعریف مفهوم معنا از منظر اسلامی از بُعد هستی‌شناسی

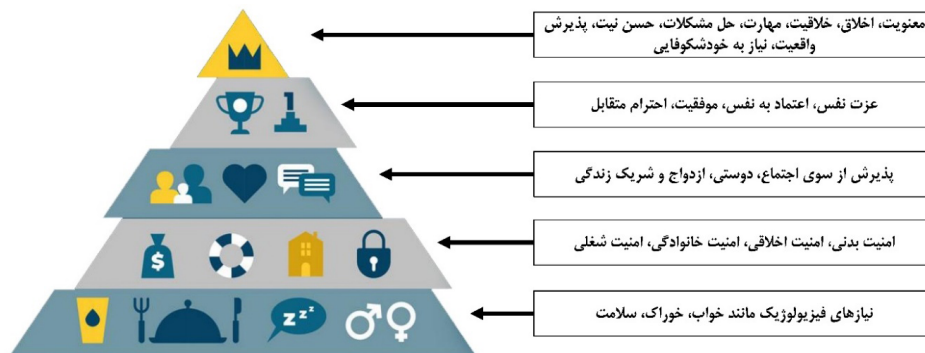
از منظر اسلامی، مفهوم معنا یک امر حقیقی و وجودی است. منشأ و سرچشمه خلق معنا، خالق است که مراتب وجود را در چهار مرحله مطرح و هریک را تبیین و تشریح نموده است، یعنی چهار عالم «ذات الهی، معقول، ملکوت و ملک». معنا در «عالم ذات» که عالم نامتناهی و بی‌نهایت است، برای انسان‌های محدود و متناهی قابل فهم و درک نیست. به همین دلیل آن «حقیقت و حیات و معنای مطلق» را با اسم اشاره «او» یا «هو» تعریف نموده است^۱، یعنی وجود او را عقلاً ادراک می‌نماییم؛ ولی قادر به تعریف آن نیستیم. معنا در عالم معقول که عالم معنا و مفاهیم است و فاقد صورت و ماده می‌باشد، با صفات تعریف می‌شود. در قرآن کریم، «حقیقت وجودی و زیبایی مطلق»، یعنی «الله» با «یکصد اسم صفاتی و فعلی» معرفی و معنا شده است که ثابت و غیرقابل تبدیل و تحویل الهی می‌باشد. «یکصد» به معنی عدد کامل است. یعنی فقط «انسان کامل»، پیامبر اکرم (ص) که عالی‌ترین موجود انسانی است»، توانسته است آن حقیقت زیبا را در نهایت با یکصد صفت توصیف و تبیین و تشریح نماید. جناب مولانا می‌فرماید: «گفت المعنی هوالله شیخ دین / بحر معنی‌های رب‌العالمین»^۱.

مجموع مکاتب بشری در حوزه زیبایی‌شناسی، تعریف معنای زیبایی را در مجموع با حدود «۱۰ صفت» ارزشمند مطرح کرده‌اند. مثلاً ویتروویوس با ۳ صفت، نوگراها با حدود ۵ صفت و فرانگورها با حدود ۷ یا ۱۰ صفت. البته غیر از صفات توهمی، خرافی، غیرووجودی و فاقد ارزش‌های انسانی

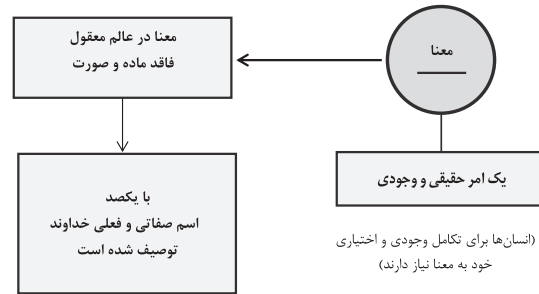
«معنا و ضدمعنا» چیست؟ «ارزش‌های اخلاقی و ضد آنها» کدام است؟ «اخلاقیات اصیل و غیراصیل» کدام است؟ «زیبا و زشت» چه معیارهایی دارند؟ معیار «حقیقی و واقعی با توهمی و خرافی» چیست؟ کدام خودشکوفایی؟ «مادی و جسمانی یا روحی و معنوی؟» یا کدام لذت؟ «لذت‌های غریزی و جنسی یا لذت‌های روحی و معنوی؟» بنابراین نظریات مازلو و نوع معناگرایی ایشان و امثال ایشان ثابت می‌کند که تعریف مفهوم معنا «امری بشری نیست» و باید در این مورد به ادیان الهی و به‌طور خاص به مکتب الهی اسلام که بدون نقص و تحریف باقی مانده است مراجعه کرد. در غیر این صورت، از چاله به چاه افتادن است.

سه. ارزیابی و نقد رویکرد ساختارشکنی از مفهوم معنا

در رویکردهای معاصر غربی با سبک ساختارشکنی مواجه می‌شویم که حتی بدیهیات اثبات‌شده علوم تجربی و مهندسی را نیز در عمل نمی‌پذیرند. یعنی دستاوردهای علوم تجربی و مهندسی در معماری برای معماران ساختارشکن اولویت ندارد. مهم‌ترین انگیزه و مفهوم موردنظر آنها «شهرت‌طلبی، تفاخر، خودنمایی، غیرعادی بودن، خلاقیت و نوآوری‌های غیراصیل و غیرعلمی و در نهایت ظاهرپرستی» است. آنان در معماری به‌جای آباد کردن محیط زیست انسان‌ها به «هیولاسازی، بت‌سازی و مجسمه‌سازی» روی آورده‌اند. درواقع این‌گونه معماران، «بت‌سازان جدید» و آثارشان «بت‌های دوران معاصر» برای فریب عوام و ظاهرپرستان و نیز «تفاخر، جلوه‌فروشی و خودنمایی» است.

تصویر ۱. هرم مازلو (بازترسیم از نگارندگان).

نمودار ۱. تعریف مفهوم معنا از منظر اسلامی.

و ایمان» پیدا می‌کند. سپس اگر بتواند آنها را در اعمال و آثار خودش متجلی سازد، وجودش متعالی‌تر و بامعنا تر می‌شود. بنابراین مفهوم معنا برای انسان یعنی در مرحله اول، ادراک صفات الهی و تأیید و جذب و یقین و ایمان به آنها و سپس تجلی آن صفات در نیاتف افکار و آثار خود. به این دلیل تعریف معنا برای انسان‌ها از ابعاد «عقلانی و روحانی»، جبری و قراردادی نیست، بلکه امری آگاهانه و اختیاری است و به میزانی که صفات را کشف و به آنها ایمان می‌آورد، مفهوم معنا را به صورت وجودی ادراک می‌کند و در صورت پابندی و عمل به آنها می‌تواند در آثارش متجلی سازد. بنابراین انسان به میزانی که «معناشناس» می‌شود، «انسان می‌شود» و به میزانی که این معانی را «خداگونه و خلاقانه» در رفتار و آثارش متجلی می‌سازد، وجود و هویتش ارتقا پیدا می‌کند و انسان‌تر می‌شود. در غیر این صورت، انسان همانند حیوانات در «جبر ادراکات حسی و غریزی» باقی می‌ماند.

۵.۳. انواع ابزار ادراکی انسان‌ها و انواع معانی قابل ادراک آنها

یک. ابزار حواس پنجگانه و ادراکات «حسی-تجربی» انسان‌ها

ابزار حواس پنجگانه بین انسان‌ها با حیوانات و با قوت و ضعف‌های متفاوت، مشترک است. از طریق این ابزار، انسان‌ها و حیوانات می‌توانند با اجزا و عناصر طبیعت ارتباط برقرار کنند، آنها را حس و ادراک کنند و به صورت جبری، مفاهیم «دوست دارم یا ندارم»، «خوب است یا بد است»، «مفید است یا مضر است» و «مناسب است یا نامناسب است» را در رابطه با آنها احساس کنند. این ادراک برای موجودات مختلف مبتنی بر نوع آنها و مجموع شرایط محیطی آنها از جمله «سن و جنسیت»

نظیر ساختار شکنان. معنا در عالم ملکوت نیز با نزول صفات حسن الهی در انواع موجودات ملکوتی، به نسبت درجه و قدرت وجودی هریک از آنها در ماده و صورت‌های ملکوتی متجلی می‌شود. معنا در عالم مُلک نیز با نزول صفات حسن الهی در انواع موجودات عالم مُلک به نسبت استعداد و قدرت وجودی هریک از آنها، در ماده و صورت‌های مُلکی متجلی می‌شود. بنابراین، مفهوم معنا در هر عالم، متناسب با شرایط آن عالم تعریف می‌شود. اما وجه مشترک در همه آنها، نزول و تجلی اسما و صفات حسن الهی است که ثابت و غیرقابل تبدیل و تحویل است و همه موجودات عالم در یک تعریف مشترک، «از او و به سوی او هستند»، یعنی «جهت و غایت همه موجودات عالم مشخص و مشترک» است.^{۱۱}

۵.۲. تعریف مفهوم معنا از بُعد انسان‌شناسی

انسان نیز مانند سایر موجودات از نظام کلی هستی جدا نیست. تفاوت انسان با سایر موجودات، واجد بودن «همه مراتب وجود» به غیر از «عالم ذات» است. سایر موجودات عالم مُلک از جمله «جسم انسان» متعلق به این عالم هستند و سیر و معنای وجودی آنها از «جمادی تا حیوانی»، مبتنی بر قوانین حاکم بر هستی و امری جبری است. به قول جناب مولانا: «از جمادی مردم و نامی شدم / وز نما مردم به حیوان برزدم / مردم از حیوانی و آدم شدم / پس چه ترسم کی ز مردن کم شدم».^{۱۲} اما انسان غیر از هويت جسمانی، واجد هويت «عقلانی و روحانی» است، از این ابعاد که استعدادی بالقوه و اختیاری هستند. انسان به میزانی که اسما و صافت الهی را ادراک می‌کند و در افکار و اعمال و آثار خودش متجلی می‌سازد، انسان می‌شود. انسان ابتدا معانی و مفاهیم عقلانی و روحانی را ادراک می‌کند، یعنی به آن مفاهیم «یقین

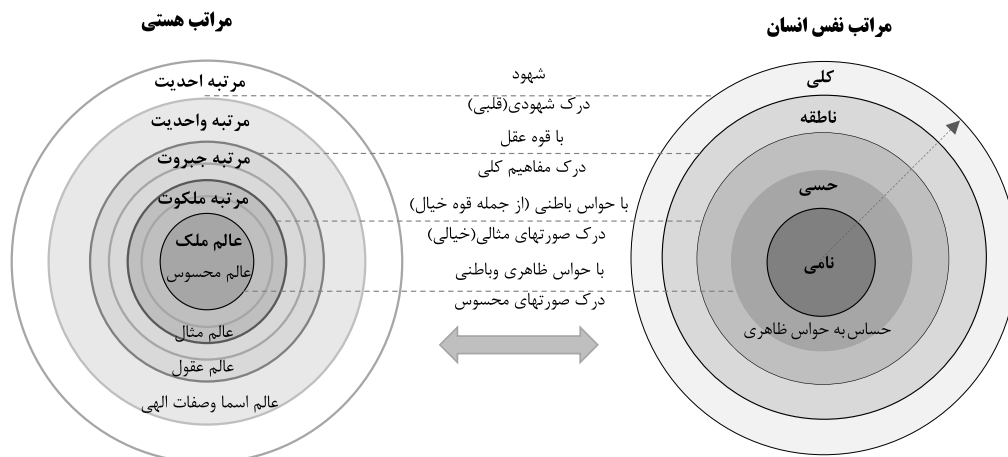
عقل غیر از «استقرا»، از «قیاس» برای ادراک مفاهیم هنجاری و ارزش‌های اخلاقی و معنوی استفاده می‌کند، یعنی این مفهوم کلی را ادراک می‌کند که اگر همه انسان‌ها یک نوع و یک موجود هستند، بنابراین «هر بد که به خود نمی‌پسندی، با کسی ممکن، ای برادر من». تمام ارزش‌های اخلاقی و ضدارزش‌ها از طریق «قیاس عقلانی و علمی» برای انسان‌ها حاصل و اثبات می‌شوند. بدون پاسداری و عمل به این ارزش‌ها و مفاهیم، جوامع انسانی دچار فساد و ظلم شده و می‌شوند.

سه ابزار روح و ادراکات «شهودی-ملکوتی» انسان‌ها حقیقت وجودی انسان‌ها روح الهی و ملکوتی آنهاست. در واقع این روح است که از طریق حواس پنجگانه با عالم هستی ارتباط برقرار و اجزا و عناصر آن را ادراک و مفاهیم «دوست دارم یا ندارم» را استنباط می‌کند. این روح الهی انسان است که خداوند به او استعداد عقلانی داده است و از طریق «استدلال‌های منطقی و قیاس»، اسمای صفاتی و فعلی خداوند را که کامل‌ترین مکتب معاشناسی و زیبایی‌شناسی است، کشف می‌کند و از آنها در افکار و رفتار و آثار خودش الهام می‌گیرد.

اما روح الهی انسان‌ها استعداد ممتاز و برجسته دیگری نیز دارد که مافوق استعدادهای همه موجودات عالم ملک است. روح الهی انسان عنصری ملکوتی است و می‌تواند اجزا و عناصر عالم ملکوت و معانی و مفاهیم آنها را مشاهده و ادراک کند و در مراتب بی‌نهایت آن سیر و سیورورت وجودی داشته باشد و تا

متفاوت و متکثر و متغیر است. بنابراین مفهوم معنا برای هر انسانی از بُعد مادی و غریزی مبتنی بر مجموع شرایط محیطی و سن و جنسیت آنها، «متنوع، متکثر، متغیر و جبری» است و از این جهت، این مفهوم را «سلیقه‌های متمایز فردی» و «زیبایی‌شناسی نسبی و متکثر و متغیر شخصی» می‌دانیم. متأسفانه این نوع زیبایی‌شناسی در دوران فرانوگرایی غربی، معیار تعریف معنا قرار گرفته است که درواقع «حیوان‌پنداری انسان است» و واقعیت دارد؛ ولی ناقص و محدود است.

دو ابزار عقل و ادراکات «مفهومی-معنوی» انسان‌ها قوه عقلانی در انسان‌ها یک استعداد بالقوه است. خداوند در قرآن می‌فرماید انسان‌ها از مادر زاییده می‌شوند، در حالی که هیچ نمی‌دانند^{۱۳} و به تدریج از طریق ادراکات «حسی-تجربی» و البته «استقرا عقلی» به تدریج مفاهیمی در ارتباط با عالم طبیعت برای آنها ادراک و تأیید می‌شود، نظیر «دوست دارم یا دوست ندارم» و «مفید است یا مضر است». استقراء پایین‌ترین مرحله از ادراکات عقلی است. در مرحله بعد از طریق «استدلال‌های فلسفی و منطقی» ادراکاتی در ارتباط با کل هستی برای انسان مطرح می‌شود، نظیر «از کجا آمده‌ام، در کجا هستم، به کجا می‌روم، چگونه باید بروم»، «هستی خالقی دارد یا تصادفی پدید آمده است»، «هستی هدف و غایتی دارد یا بی‌هدف و بدون غایت است»، اگر هستی خالق دارد، او چه صفاتی دارد و چگونه می‌شود با او ارتباط گرفت»، «آیا انسان‌ها از یک نوع هستند یا انواع مختلفی دارند» و غیره.

نمودار ۲. مدل تعامل مراتب نفس انسان و مراتب هستی (عوامل هستی) (تقدیر، ۱۳۹۳، ۱۲۱).
این نمودار بر پایه این اصل که «خداوند ظاهر است و بر کل هستی احاطه دارد ترسیم شده است».

اعلی علیین وجود و مشاهده وجه ربک الاعلی، یعنی آخرین مرحله وجود را ادراک کند و معانی و مفاهیم آن را مشاهده، تجربه و استنباط کند و وجودش را به آن مرتبه ارتقا بخشد^{۱۴}. بنابراین ابزار ادراکی انسان‌ها برخلاف حیوانات متنوع است. ابزار حواس پنجگانه با حیوانات مشترک است. این مفاهیم و معانی در این عالم، متکثر، متغیر، وابسته به مجموع شرایط محیطی و نسبی است که آن را «سلیقه‌های متکثر و متغیر فردی» می‌دانیم. اما از طریق ابزار عقل به «اسمای صفاتی و فعلی خداوند» می‌رسیم که «معانی مشترک فرازمانی و فرامکانی و نوعی همه انسان‌هاست» و از طریق «روح الهی» خود، نه تنها تمام مراتب وجود را کشف و ادراک می‌کنیم، بلکه با اراده و اختیار آگاهانه خودمان و با فرایندها و آثار خود، در آن مراتب هستی سیر و صیوروت می‌نماییم و وجود خود را ارتقا می‌بخشیم.

۵. ۴. تعریف مفهوم معنا یا «زیبا و زیبایی» در منابع اسلامی

از منظر حکمای اسلامی، تعریف زیبایی «ادراک عالم وجود است به میزان قوت وجودی آن»^{۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹}. با این تعریف، زیبا و زیبایی انواع مختلفی دارند، یعنی مفهوم زیبا و زیبایی در عالم طبیعت مبتنی بر حواس پنجگانه در موجودات طبیعی از جمله انسان‌ها، «نسبی، فردی، متکثر، جبری و وابسته به سن و جنسیت» تعریف می‌شود. مفهوم زیبا و زیبایی در عالم معقول مبتنی بر استعدادها بالقوه انسان‌ها از آنجا که زیبایی، وجود و حیات مطلق بی‌نهایت و لایتناهی است، ابتدا با لفظ تنزیهی «هو» به او اشاره می‌نماییم، یعنی «می‌دانیم که هست؛ اما نمی‌توانیم آن را آن‌گونه که هست تعریف کنیم». اما در مرحله بعد، قرآن کریم زیبایی مطلق را با کلمه «الله» معرفی و با «یکصد صفت نیکو» یا «اسما الحسنای الهی» تعریف نموده است و ما از آنها در افکار و رفتار و آثار خودمان بهره می‌گیریم. زیبا و زیبایی امری وجودی است. انسان‌ها از بُعد روح الهی خودشان زیبا و زیباشناس‌اند.^{۲۰} اما اکنون که به عالم طبیعت هبوط نموده‌اند، دچار غفلت و فراموشی شده‌اند و فقط زیبایی‌های «حسی-غریزی» را ادراک می‌نمایند؛ اما با «تفکر»، خاطرات ازلی آنها «یادآوری» و چشم دل آنها گشوده می‌شود و می‌توانند زیبایی‌های معنوی و ملکوتی را ادراک کنند و از آنها الهام بگیرند. زیبایی‌های معقول و ملکوتی «فرازمانی و فرامکانی‌اند» و «جهت و غایت» همه آنها برای انسان‌ها «مشترک» است.

۵. ۵. تعریف مفهوم «زشت و زشتی» از منظر اسلامی

یک. از بُعد هستی‌شناسی: از منظر هستی‌شناسی، از آنجا که مجموع هستی، آثار «احسن الخالقین» است، یعنی تجلی اسماء صفاتی و فعلی «خداوند زیبا و زیباآفرین»^{۲۱}، بنابراین همه موجودات هستی زیبا هستند. با این اوصاف، «زشت و زشتی» معنا و مفهومی «عدمی» دارند، یعنی آنجا که چیزی به‌طور معمولی بوده است، هنگامی که نیست، زشت و زشتی ظاهر می‌شود، مانند «انسان یا حیوانی که یکی از اجزای بدنش ناقص باشد یا ناقص شده باشد».

دو. از بُعد مقایسه موجودات با هم (در یک عالم): از آنجا که موجودات در هر مرتبه وجودی، به نسبت قوت و قدرت وجودی خودشان زیبا هستند، بنابراین مفهوم زشتی در مقایسه زیبایی کمتر نسبت به زیبایی بیشتر ادراک می‌شود، نظیر تجلی زشت و زشتی در مقایسه جمادات با گیاهان و حیوانات.

سه. از بُعد مراتب وجود: از آنجا که قوت و قدرت وجود در مراتب و عوالم وجود نسبت به یکدیگر بیشتر و کمتر است، بنابراین مفهوم زشتی در مقایسه «زیبایی‌های ملکوتی با زیبایی‌های عالم طبیعت» ظاهر می‌شود و معنا پیدا می‌کند. زیرا قوت وجودی عالم ملکوت بسیار بیشتر از عالم طبیعت است. آنها که چشم دلشان باز شده است و به شهود عالم ملکوت راه یافته‌اند، عالم طبیعت را نسبت به عالم ملکوت زشت می‌یابند. هاتف اصفهانی می‌گوید: «چشم دل باز کن که جان بینی / آنچه نادیدنی است، آن بینی / آنچه بینی، دلت همان خواهد / آنچه خواهد دلت، همان بینی»^{۲۲}.

چهار. در رابطه با انسان: از آنجا که انسان‌ها استعداد ادراک عالی‌ترین مراتب وجود و زیبایی را دارند، آنجا که به زیبایی‌های «حسی-غریزی» قانع می‌شوند و در ادراک زیبایی‌های حسی و ظاهری باقی می‌مانند و خود را از زیبایی‌های «مفهومی و روحی: محروم می‌کنند، زشتی و زشت در «هویت، افکار، رفتار و آثار» آنها ظاهر و مشهود می‌شود.

۵. ۶. مفهوم معنا و معناگرایی در هنر و آثار هنری

آثار هنری را از آن جهت هنر می‌گوییم که تجلی صفات حُسن و زیبایی‌ها هستند. از آنجا که زیبایی‌ها انواع دارند و دوگانه «زیبایی و زشتی» را قبلاً مطرح نمودیم، بنابراین آثار فرایندهای انسانی که اصطلاحاً به آن آثار هنری می‌گوییم، به دو گونه کلی

و بُت‌سازی» بپردازند. از بُعد «آرایه‌ها و تزئینات» نباید از تزئینات شیطانی «حسی-غریزی و تشبیه موجودات زنده» بهره‌برداری نمایند و در مجموع نباید آثار آنها، «خودنما، متکبر، سلطه‌طلب و بُت‌گونه» باشد و موجب ازخودبیگانگی و مسخ مخاطبین شود.

۵.۷. تعریف معماری و رشته معماری و مفهوم معنا و معناگرایی در آن

یک. از منظر واژه‌شناسی

در زبان فارسی و عربی، معماری از ریشه «عَمَرَ» یعنی آباد کردن محیط زیست انسان‌هاست و «معمار» صیغه مبالغه آن یعنی «بسیار آبادکننده» است. در زبان انگلیسی کلمه «Archi-tect» از مجموع دو کلمه «Archi» یعنی رئیس و «Tecton» یعنی سازنده تشکیل شده است که می‌شود «رئیس سازندگان بنا». بنابراین مفهوم معماری در عربی و قرآن به هدف و غایت معماری یعنی آباد کردن محیط زیست انسان‌ها اشاره می‌کند، در حالی که در انگلیسی به علت فاعلی آن اشاره می‌نماید.

دو. تعریف اجمالی و جهانی از رشته معماری

به‌طور اجمالی و اجماعی، معماری به‌عنوان یک رشته میان‌دانشی شامل دو بُعد «مهندسی ساختمان» و «هنر ساختمان» در جهان مطرح و پذیرفته شده است. معماری به‌عنوان یک موضوع مهندسی برای ارتباط مناسب با محیط طبیعی و بهره‌برداری لازم از اجزا و عناصر طبیعی و ایجاد فضای مصنوع مناسب، به دستاوردهای اکثر علوم بشری و علوم تجربی نظیر «عمران، مکانیک، برق، صنایع، مواد، شیمی، کامپیوتر» و غیره نیاز دارد. دستاوردهای مهندسی و علوم تجربی امری جهانی است و در معماری از طریق دستاوردهای مربوطه و در شهرسازی از طریق سرانه‌های تعریف‌شده و امثال آن استفاده می‌شود. این علوم از منظر اسلامی، «علوم احتمالی» و خطاپذیر است و در طول زمان، اصلاح و تکمیل می‌شود و دانشمندان همه جهان در اصلاح و تکمیل آن مشارکت می‌کنند. بنابراین «تا نقض نشده است» باید رعایت نمود.^{۲۴}

در مورد بُعد «هنری» ساختمان همان‌طور که قبلاً بیان شد، هنر یعنی «تجلی زیبایی‌ها و آنچه انسان دوست دارد در آثار هنرمندان». از آنجا که در تعریف زیبایی و آنچه انسان‌ها دوست دارند بین فیلسوفان، هنرمندان، معماران و ادیان مختلف و به‌طور کلی بین انسان‌ها اختلاف نظر وجود دارد، بنابراین از

تقسیم و تشریح می‌شود: به آثار هنری که «تجلی حُسن‌ها و زیبایی‌ها» هستند، می‌گوییم آثار هنری «شایسته و ممدوح» و به آثار هنری «فاقد صفات حُسن که تجلی زشت و زشتی‌ها» هستند، می‌گوییم آثار هنری «مبتذل و مذموم».

یک. آثار هنری شایسته یا (ممدوح): انسان آزاد است؛ اما آزادی او مطلق نیست، بلکه بین دو فرمانده درونی او یعنی عقل یا «نفس لوامه» و غرایز حیوانی او یا «نفس اماره» محدود است. اگر انسان از قوه عقلانی خود یا پیامبر درونی الهام بگیرد و در آثار خودش متجلی سازد، آثار او تجلی زیبایی‌ها یعنی «اسماء صفاتی و فعلی خداوند» است. بنابراین آثارش مناسب و مطلوب و شایسته خواهد بود. در قرآن بعد از مفهوم «ایمان» به معنی ادراک و تأیید صفات حسن الهی توسط فرد، عنوان «عمل صالح» یادآوری می‌شود.^{۲۳} یعنی عملی که آزادانه، آگاهانه و اختیاری، مبتنی بر صفات حسن الهی متجلی و خلق شده است. بنابراین اگر معماران علاوه بر رعایت مجموع «دستاوردهای علوم تجربی، مهندسی، اقتصادی» و غیره، موضوع «تبعیت فرم از عملکرد» را از بُعد ایده‌های فضایی و هندسی و موضوع «بهره‌برداری از آرایه‌ها و تزئینات معناگرا و معنوی» رارعیات نمایند و در مجموع، آثار آنها «درون‌گرا و مبتنی بر نیازهای مادی و معنوی انسان‌ها» باشد، آثار آنها به‌صورت نسبی «شایسته و ممدوح» خواهد بود.

دو. آثار هنری ناشایسته یا (مذموم): اگر انسان آزاد به‌جای عقل و «نفس لوامه» از هواهای غریزی و «نفس اماره» که به‌سوی زشتی میل دارد، الهام گیرد و تسلیم هواهای نفسانی خود شود، افکار، رفتار و آثار او، نامناسب و زشت و مذموم متجلی می‌شوند. این‌گونه آثار هم موجب سقوط فاعل اثر یعنی «هنرمند» می‌شوند و هم می‌توانند زمینه‌ساز سقوط و هبوط مخاطبین شوند. به این دلیل در فرهنگ اسلامی همیشه مفهوم تعلیم با «تربیت و تزکیه» همراه شده است. اگر تعلیم انجام شود و فردی متخصص در یک رشته هنری باشد، ولی تربیت و تزکیه نشده باشد، آثارش موجب سقوط و هبوط او و مخاطبین خواهند شد. مانند سایر علوم، هنگامی که «علم و عالم» مانند «هنر و هنرمند» در خدمت «ظلم و ظالم» قرار می‌گیرند، در همه دوران‌های تاریخ، «مستکبرین فاسد و ظالم ملی یا جهانی» به وجود آمده‌اند و می‌آیند. بنابراین معماران نباید «مجموع دستاوردهای علوم تجربی، مهندسی، اقتصادی، اقلیمی» و غیره را در آثار خود نادیده بگیرند و به‌جای آباد کردن فضا و محیط زیست انسان‌ها، به «مجسمه‌سازی، هیولاسازی

روش‌های «معناگرایی، نمادگرایی، تمثیلی یا سمبلیک» در آثار خود و تجلی «اسماالحسنی الهی» در آنها، «بستر و زمینه‌تعالی آگاهانه و اختیاری» را برای مخاطبان خودشان فراهم آورند.

۶. تبیین رابطه معنا میان «هنرمند، اثر هنری با مخاطبین»

دو نوع رویکرد در تبیین این رابطه وجود دارد:

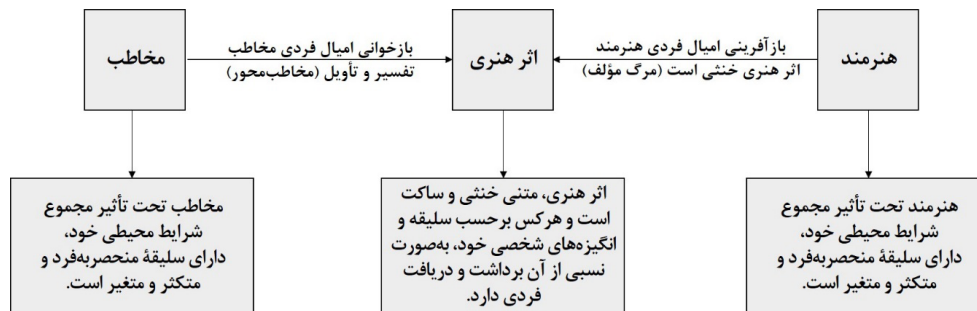
۱. ۶. عدم رابطه معنایی بین «هنرمند، اثر هنری با مخاطبین»^{۲۵}
یا هرمنوتیک معاصر: در این رویکرد مبتنی بر بُعد «مادی و حیوانی» وابسته به مجموع شرایط محیطی خود از جمله «سن و جنسیت»، هریک از مخاطبین دارای «سلیقه‌های جداگانه و متغیر» می‌باشند. بنابراین هنرمند سلیقه و ایده‌های شخصی خود را در اثر بازآفرینی نموده و اثر هنری نیز «خنثی و ساکت» تلقی می‌شود. مخاطب نیز برحسب «شرایط خود و عوامل محیطی خود» ایده‌ها و انگیزه‌های خود را در اثر هنری بازخوانی می‌نماید. از آنجاکه اثر هنری خنثی تلقی می‌شود، بنابراین هنرمند در اثر هنری خود دیگر وجود ندارد. از این مفهوم به‌عنوان «مرگ مؤلف» یاد می‌نمایند. یعنی «تفسیر و تأویل مخاطب‌محور از اثر هنری» که از آن به‌عنوان «هرمنوتیک معاصر» یاد می‌شود (نمودار ۳).

۲. ۶. وجود رابطه معنایی بین «هنرمند، اثر هنری با مخاطب»
یا تفسیر متن‌محور با رویکرد نشانه‌شناسی: این رویکرد رابطه نوع «الف» را که مبتنی بر بُعد «مادی و حیوانی» انسان‌هاست می‌پذیرد. اما آن را «ناقص و محدود» می‌داند و معتقد است انسان‌ها علاوه بر بُعد مادی دارای فطرت الهی (نفوس عقلانی و روحانی) هستند و از این بُعد همه انسان‌ها بالقوه و ذاتاً «یک نوع» هستند. بنابراین خودآگاه و ناخودآگاه دارای «ایده‌آل‌ها و انگیزه‌هایی با جهت و غایت مشترک» می‌باشند. به میزانی که آگاهانه و آزادانه تکامل وجودی پیدا می‌کنند، در صورت آموزش، تجربه و استعداد لازم، به‌عنوان «هنرمند» می‌توانند ایده‌ها و ایده‌آل‌های خود را در اثر هنری به‌صورت «تمثیلی و سمبلیک» متجلی سازند. بنابراین اولاً اثر هنری «ساکت و خنثی» نیست، بلکه نشانه و آئینه‌ای از تجلی ایده‌ها و انگیزه‌های هنرمند است. مخاطب نیز به میزانی که فطرت الهی و بالقوه خود را باز یافته و خودآگاه نموده است، می‌تواند از اثر هنری ایده‌ها و ایده‌آل‌های

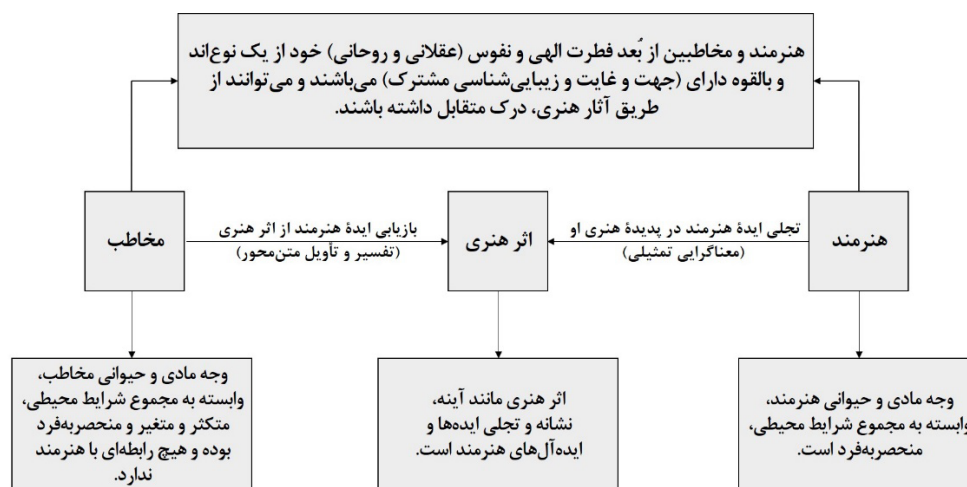
بُعد هنری، سبک‌های معماری با منشأ و مکتب زیبایی‌شناسی آنها تعریف می‌شوند، به‌طور مثال، معماری بودایی، معماری مسیحی، معماری اسلامی، معماری نسبی‌گرا و کثرت‌گرایی فردی یا لیبرالیستی، معماری نسبی‌گرا و کثرت‌گرایی نژادی یا طبقات اجتماعی یا دوران‌های تاریخی نظیر (انواع رویکردهای فرانرگرایی یا پسامدرنیسم). نکته قابل توجه و غیرقابل قبول در این مورد، نسبت دادن امر معماری که فرایندی انسانی، نسبی و خطاپذیر است، به مکتب اسلام است که امری الهی و خطاپذیر است. بنابراین فقط به معماری خلقت و هنر آفرینش که خالق آن زیبای مطلق و احسن الخالقین است می‌توان گفت (معماری اسلامی) و به فرایندهای انسانی می‌توان گفت «معماری مسلمانان» یا معماری دوران صفویه و غیره.

سه. تعریف نسبتاً جامع و مانع از معماری (از منظر اسلامی): در یک تعریف نسبتاً مناسب و مطلوب و از منظر اسلامی می‌توان گفت «معماری، آباد کردن فضا و محیط زیست انسان‌هاست با عناصر طبیعی و مصنوعی، تأمین‌کننده نسبی نیازهای مادی مخاطبین و بسترساز نیازهای روحی و اختیاری آنها». در تشریح این تعریف، بیان چند نکته ضروری است.

- هدف نهایی معماری، آباد کردن محیط زیست انسان‌هاست؛
- معماری، مجسمه‌سازی یا بت‌سازی یا هیولاسازی نیست، بلکه «فضای داخلی یک بنا» مهم‌ترین نیاز مخاطبین را تأمین می‌کند و نما و شاکله بیرونی بنا باید تجلی عملکرد درونی آن باشد؛
- توجه به «محیط زیست» و محیط پیرامونی (طبیعی، مصنوعی، فرهنگی، تاریخی و غیره) از نقاط مشترک معماری و شهرسازی است؛
- نیاز به اجزا و عناصر طبیعی (نظیر آب و هوا) اولین نیاز انسان است. بنابراین حفظ، اصلاح و توسعه منابع طبیعی باید مهم‌ترین هدف معماران باشد؛
- از آنجا که طبیعت به دلایل مختلف برای امنیت، آرامش، استقلال، آزادی و حریم انسان‌ها کافی نیست، بنابراین ایجاد فضای مصنوعی در حد ضروری لازم است؛
- معماران می‌توانند و باید نیازهای مادی انسان‌ها را به‌صورت نسبی از طریق دستاوردهای علوم مهندسی و تجربی تأمین نمایند؛
- از آنجا که نیازهای معنوی و روحی انسان‌ها برای مخاطبین امری «اختیاری» است، معماران می‌توانند از طریق

نمودار ۳. عدم رابطه معنایی بین هنرمند، اثر هنری با مخاطبین با هرمنوتیک معاصر.

نمودار ۴. وجود رابطه معنایی بین «هنرمند، اثر هنری با مخاطب» یا تفسیر متن محور با رویکرد نشانه‌شناسی.

صنعتی، دانشمندان را متوجه ناکافی بودن دستاوردهای علوم تجربی نمود. اما از آنجا که از وحی الهی غافل بودند، معنا و معنویت را در ادراکات حسی، غریزی، توهمات و خرافات ذهنی و تعصبات فردی و جمعی جست‌وجو کردند و از آنجا که این ادراکات، متکثر، متغیر، نسبی و وابسته به مجموع شرایط زمانی و مکانی و سن و جنسیت افراد است، نتوانستند معنا و مفهوم حقیقی، ذاتی، روحی، انسانی و متعالی را با جهت و غایت مشترک کشف و تعریف نمایند. بنابراین دچار شکاکیت و نسبی‌گرایی در تعریف و مفهوم معنا و معنویت یا «زیبایی و زیبایی‌شناسی» و در «فلسفه و حکمت هنر» شدند. آنچنان که قبلاً ذکر شد، امثال کریستیان نوربرگ شولتس، درباره معنا در معماری کتاب نوشتند؛ ولی چون مفهوم

هنرمند را به صورت نسبی بازیابی و ادراک نموده و نقاط مثبت و منفی آن را نیز ارزیابی و نقد کند. بنابراین رویکرد دوم، در تبیین و تشریح رابطه «هنرمند، اثر هنری با مخاطب» علاوه بر رفع محدودیت و نقص رویکرد اول، این رابطه را به صورت کامل و همه‌جانبه تبیین و تشریح و ارزیابی می‌نماید و این رویکرد مورد تأیید فرهنگ اسلامی است (نمودار ۴).

۷. نتیجه‌گیری

فرهنگ معاصر غربی بعد از رنسانس با محروم کردن خود از وحی الهی و سر سپردن به دستاوردهای علوم تجربی و مهندسی به قدرت و رفاه نسبی مادی رسید؛ ولی از معنا و معنویت تهی شد و بعد از جنگ‌های جهانی اول و دوم بین کشورهای پیشرفته

ازقبل تعریف شده و مشترکی برای معنا نداشتند، سبک‌های معماری مصر و غرب را به صورت تاریخی و توصیفی مطرح و مفاهیم کافرانه، مشرکانه، منافقانه و خرافی آنها را تفسیر، توجیه و تأیید نمودند. یا جناب مازلو در طبقه‌بندی معانی، هرمی را ارائه نمودند، بدون آنکه تفکیک واقعی، حقیقی و دقیقی از انواع مباحث «خودشکوفایی، شادی، لذت و غیره» ارائه کنند.

از منظر اسلامی، مکاتب بشری با روش‌های حسی و غریزی و تجربی فقط می‌توانند علل مادی و صوری پدیده‌ها و گرایش‌های حیوانی-غریزی انسان‌ها را تبیین و معنایابی کنند و با روش‌های فوق هرگز نمی‌توانند علل فاعلی و غایی پدیده‌ها را کشف کنند، به‌خصوص سؤالات بنیادی انسان‌ها از قبیل «از کجا آمده‌ام، در کجا هستم، به کجا می‌روم و چگونه باید بروم» پاسخ دهند و آنها را «معناسنجی» کنند. اگر فرهنگ معاصر غربی در مدل «آمریکایی، اسرائیلی و برخی از کشورهای اروپایی» و در کلیه ابعاد «معنوی و ارزش‌های اخلاقی و انسانی» به اوج «ابتدال، فساد، ظلم، حق‌ستیزی یا اسلام‌ستیزی» رسیده است، به دلیل «دین‌ستیزی، ارزش‌گریزی و نفی ادیان الهی» است. بنابراین برای تعریف مفهوم معنا به عنوان یک امر وجودی، بالقوه و مشترک بین انسان‌ها که منبعث از ذات و روح الهی آنهاست، هیچ راهی جز رجوع به ادیان الهی و تنها نوع ناقص نشده و تحریف نشده آن، یعنی «مکتب اسلام»، مبتنی بر «قرآن و تفسیر معصومین (ع)» و برگزیدگان آنها نداریم که در این مقاله اجمالاً مطرح و بررسی شده است.^{۲۶}

در مقام جمع‌بندی، به سه پرسش اصلی این پژوهش مبتنی بر مطالب ارائه شده اجمالاً پاسخ می‌گوییم.

۱. چیستی و ماهیت معنا در آثار معماری: مفهوم معنا در آثار معماری یعنی کشف «ایده‌ها، انگیزه‌ها و روش‌ها» یا «حسن و زیبایی‌شناسی، فلسفه هنر و اصول سبک هنری» معمار آن که

در آثار او تجلی یافته است.

۲. چرایی و غایت معنا در آثار معماری: از آنجاکه انسان‌ها موجوداتی تکامل‌پذیر و تعالی‌پذیرند، بنابراین هنرمندان و معماران باید مراتب تکاملی در حوزه‌های «حق‌شناسی و زیبایی، فلسفه و حکمت هنر و سبک هنری» داشته باشند تا بتوانند با تجلی ایده‌های متعالی خود، بستر و زمینه تعالی «آگاهانه، آزادانه و اختیاری» مخاطبین آثار خود را فراهم نمایند.

۳. چگونگی و کیفیت معنا در آثار معماری: همان طور که قبلاً نیز گفته شد، نیازهای مادی انسان‌ها از طریق دستاوردهای علوم تجربی و مهندسی به صورت نسبی قابل تأمین و بهره‌برداری است؛ اما نیازهای معنوی انسان‌ها در آثار هنری و معماری فقط از طریق سبک «تمثیلی، سمبلیک، نشانه‌ای و آیه‌ای» امکان‌پذیر است، یعنی از طریق تجلی ایده‌های مفهومی در «ماده و صورت‌های مناسب و مطلوب آنها». البته مخاطب نیز باید تکامل «عقلانی و روحانی» داشته باشد تا آن مفاهیم را بازخوانی و انکشاف نماید.

نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که معنا در معماری عبارت است از «اسماء صفاتی و فعلی خداوند متعال که در قرآن با یکصد صفت تعریف شده است». تجلیات این صفات در فرایندهای انسانی «هنرهای شایسته» یا «ممدوح» را خلق می‌نماید. که در عمل می‌تواند بستر حیات طیبه فردی و اجتماعی انسان‌ها را فراهم نماید. این موضوع مهم‌ترین مسئله زیربنایی در دنیای معاصر، از جمله در حوزه هنر و معماری است.

حسن ختام با شعری از جناب شیخ بهایی:

«من یار طلب کردم و او جلوه‌گه یار
او خانه همی جوید و من صاحب خانه
مقصود من از کعبه و بتخانه تویی تو
مقصود تویی کعبه و بتخانه بهانه»^{۲۷}

پی‌نوشت‌ها

۱. «إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ» (ترجمه: همانا ما قرآن را نازل کردیم، و یقیناً ما نگهدارنده آن هستیم)، سوره حجر، آیه ۹.

۲. «إِنِّي تَارِكٌ فِيكُمْ الثَّقَلَيْنِ مَا إِن تَمَسَّكْتُمُ بِيَمَانِي لَمْ تَضِلُّوا بَعْدِي كِتَابُ اللَّهِ وَ عِزَّتِي أَهْلُ بَيْتِي وَ إِيَّاهُمَا لَنْ يَفْتَرِقَا حَتَّى يَرِدَا عَلَيَّ الْخَوْضُ» (ترجمه: همانا من دو چیز گرانبه‌ها در میان شما می‌گذارم که اگر شما بر آن دو چنگ بزنید هرگز گمراه نخواهید شد بعد از من یکی کتاب خدا و دیگری فرزندان منست این دو از هم جدا نمی‌شوند تا اینکه بر من وارد شوند در کنار خوض)، ارشادالقلوب، جلد ۱، صفحه ۱۳۱.

۳. توسلی، غلامعباس (۱۳۸۰)، نظریه‌های جامعه‌شناسی، تهران: سمت.

۴. در آیین هندوتیسم، برای انحطاط فرهنگ و هنر انسانی، چهار مرحله هزارساله

پیش‌بینی شده است. مرحله اول: عصر کرتیا یوگا مربوط به چهارهزار سال پیش است که فرهنگ و هنر انسانی به صورت کامل و پیشرفته حاکم بوده است. مرحله دوم: عصر تریتا یوگا که در این عصر، یک‌چهارم فرهنگ و هنر جوامع بشری از بین می‌رود. مرحله سوم: عصر دواپارا یوگا که در این عصر، دوچهارم فرهنگ و هنر جوامع بشری از بین می‌رود. مرحله چهارم: عصر کالی یوگا که دوره انسان فعلی و هزاره چهارم که رو به زوال و انحطاط است و در این دوره باید منتظر انقلاب و تحول عظیمی بود. (نقره‌کار، ۱۴۰۱: شایگان، ۱۳۹۹). همچنین دین زرتشتی برای سیر مفهوم معنا در تاریخ، چهار دوره هزارساله قائل است به‌طوری که در هر هزار سال، یک‌چهارم ارزش‌های معنوی حذف و ضد ارزش‌ها حاکم می‌شوند و در دوره چهارم که دوران معاصر است، همه ارزش‌های

زیبایی و وجود در خارج از ذهن، عین هم هستند» (ملاصدرا، ۱۳۹۲).
۱۷. «زیبایی مطلق یعنی حق تعالی یا واجب‌الوجود که دارای زیبایی و حسن محض است و مبدأ و منشأ زیبایی و حسن هر چیزی است» (ابن سینا، ۱۴۰۴ قمری).
۱۸. «تا آدمی در خودمحوری (نفس حیوانی) غوطه‌ور است، نمی‌تواند عظمت نظم و قانون و چهره ریاضی هستی را دریابد» (جعفری، ۱۳۹۰). یعنی باید از زیبایی‌های ظاهری (حسی-غریزی) به سوی زیبایی‌های فلسفی (عقلی-معنوی) و زیبایی‌های عرفانی (قلبی-شهودی) سیر و صبرورت داشت.
۱۹. جناب مولانا درباره حرکت از زیبایی‌های ظاهری به سوی زیبایی‌های عرفانی و حقیقی چنین می‌گوید: «پس قیامت شو قیامت را ببین / دیدن هر چیز را شرط است این / تا نگردی او، ندانی‌اش تمام / خواه آن انوار باشد خواه ظلام / عقل را دانی کمال / عشق گردی، عشق را دانی ذبال» (مولانا، ۱۳۹۳).
۲۰. «إِلَّا نَسْأَلُ عَلَى نَفْسِهِ تَبْصِيرَةً» (ترجمه: انسان بر نفسش بیناست)، سوره قیامه، آیه ۱۴.
۲۱. «إِنَّ اللَّهَ جَمِيلٌ وَ يُحِبُّ الْجَمَالَ» (ترجمه: خدا زیباست و زیبایی را دوست دارد)، (حر عاملی، ۱۳۷۴).
۲۲. هانف اصفهانی (۱۳۹۶). دیوان هانف اصفهانی، تصحیح و جبهه ربیع، تهران: میراث مکتوب.
۲۳. «وَالْعَصْرُ إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَتَوَّضَعُوا بِالْحَقِّ وَتَوَّضَعُوا بِالصَّبْرِ» (ترجمه: به زمان سوگند که انسان‌ها همه در زیان‌اند مگر کسانی که ایمان آورده، و اعمال صالح انجام داده‌اند و یکدیگر را به حق سفارش کرده، و یکدیگر را به شکیبایی و استقامت توصیه می‌نمایند)، سوره العصر.
۲۴. خسروپناه (۱۳۸۹). نظریه علم دینی از آیت‌الله جوادی آملی، فصلنامه اسرار، شماره ۲.
۲۵. تفسیر مخاطب محور
۲۶. با توجه به محدودیت صفحات این مقاله، برای مطالعه بیشتر جنبه‌های کاربردی معناگرایی در اجزا و عناصر آثار معماری، مخاطبین محترم را به کتاب «حکمت اسلامی در خلق آثار هنری، معماری و شهرسازی» انتشارات سروش که به قلم نگارنده (آقای مهندس عبدالحمید نقره کار) نوشته شده دعوت می‌نماید.
۲۷. شیخ بهایی (۱۳۹۱). دیوان اشعار، تهران: زرین.

معنوی نابود و ضد ارزش‌ها بر جهان حاکم شده است، (نک: کریستین سن، ۱۳۷۴؛ ساموئل، ۱۳۸۳؛ موله، ۱۳۵۶).
۵. جناب هگل در مورد سیر تحول مفهوم معنا در آثار هنری معتقد است که در دوران اولیه، هنرها جنبه تمثیلی و سمبلیک داشتند و هنرمند مفاهیمی را ادراک و در آثار خودش متجلی می‌ساخت. در دوران کلاسیک، آثار هنری ناتورالیستی و تقلید از طبیعت بود. آنها نیز تا حدودی معنا را به ظهور می‌رسانند؛ اما در زمان حاضر، هنرمند هیچ مفهومی را کشف نکرده است، بلکه توهمات و خیال‌های غیرحقیقی و غیرواقعی خود را ظاهر می‌سازد.
۶. فروید، زیگموند (۱۴۰۱). سه رساله درباره نظریه جنسی، ترجمه ابراهیم ملک اسماعیلی، تهران: نگاه.
۷. نوربرگ شولتس، کریستیان (۱۳۸۶). معنا در معماری غرب، ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی، تهران: فرهنگستان هنر.
۸. ملالو، ابراهام (۱۳۷۶). انگیزش و شخصیت، ترجمه احمد رضوانی، مشهد: آستان قدس رضوی.
۹. «هُوَ اللَّهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى يُسَبِّحُ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ» (ترجمه: اوست خدا، آفریننده، نوساز، صورتگر، همه نام‌های نیکو ویژه اوست. آنچه در آسمان‌ها و زمین است همواره برای او تسبیح می‌گویند، و او توانای شکست‌ناپذیر و حکیم است)، سوره حشر، آیه ۲۴.
۱۰. مولانا (۱۳۹۳). مثنوی معنوی، تهران: میراث مکتوب.
۱۱. «إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاغِبُونَ» (ترجمه: همه از خداییم و به سوی او بازمی‌گردیم)، سوره بقره، آیه ۱۵۶.
۱۲. مولانا (۱۳۹۳). مثنوی معنوی، تهران: میراث مکتوب.
۱۳. «وَ اللَّهُ أَخْرَجَكُمْ مِنْ بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ لَا تَعْلَمُونَ شَيْئًا» (ترجمه: و خدا شما را از شکم مادرانتان بیرون آورد در حالی که چیزی نمی‌دانستید)، سوره نحل، آیه ۷۸.
۱۴. «لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ ثُمَّ رَدَدْنَاهُ أَسْفَلَ سَافِلِينَ» (ترجمه: همانا ما انسان را در عالی‌ترین مرتبه وجود آفریدیم. آن گاه او را [به سبب گناهکاری] به [مرحله] پست‌ترین پستان بازگردانیم)، سوره تین، آیات ۴ و ۵.
۱۵. «زیبایی یعنی ادراک وجود به نسبت قوت آن» (خمینی، ۱۳۹۶).
۱۶. «زیبایی یک واقعیت عینی است که همان وجود خواهد بود. زیرا از حقیقت واحد می‌توان مفاهیم متعدد و متکثری انتزاع نمود، مانند کمال، قدرت، علم و غیره. بنابراین،

فهرست منابع

قرآن کریم.

- آنتونی، آنتونیادس (۱۳۸۱). *بوطیفای معماری*، ترجمه احمدرضا آبی، تهران: سروش.
ابن سینا (۱۴۰۴ قمری). *الشفاء: الالهیات*، قم.
اردلان، نادر؛ بختیار، لاله (۱۳۷۹). *حس وحدت*، ترجمه حمید شاهرخ، اصفهان: خاک.
استیرن، هانری (۱۳۷۷). *اصفهان تصویر بهشت*، ترجمه جمشید ارجمند، تهران: فروزان.
بلخاری قهی، حسن (۱۳۹۰). *هویت معنایی و معنوی معماری؛ اطلاعات حکمت و معرفت* ۶(۹)، ص ۱۳ تا ۲۰.
بمانیان، محمدرضا؛ عظیمی، فاطمه (۱۳۸۹). *انعکاس معانی منبعث از جهان‌بینی اسلامی در طراحی معماری، فصلنامه شهر ایرانی اسلامی*، شماره ۲، ص ۴۸ تا ۳۹.
بورکهارت، تیتوس (۱۳۶۵). *هنر اسلامی، زبان و بیان*، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: سروش.
بورکهارت، تیتوس (۱۳۶۹). *هنر مقدس*، ترجمه جلال ستاری، تهران: سروش.
تقدیر، سمانه (۱۳۹۳). *رساله دکتری با عنوان ساختار فرایند ادراک و خلق آثار معماری بر اساس مبانی حکمت متعالیه*، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران.
توسلی، غلامعباس (۱۳۸۰). *نظریه‌های جامعه‌شناسی*، تهران: سمت.
حر عاملی، محمد بن حسن (۱۳۷۴). *وسائل الشیعه*، قم: مؤسسه آل‌البتیت.
خسروپناه (۱۳۸۹). *نظریه علم دینی از آیت‌الله جوادی آملی، فصلنامه اسرار*، شماره ۲.

- جعفری، محمدتقی (۱۳۹۰)، *زیبایی و هنر از دیدگاه اسلام*، چاپ ۷، تهران: مؤسسه تدوین و نشر آثار استاد علامه محمد تقی جعفری.
- خمینی، سید روح‌الله (۱۳۹۶)، *شرح دعای سحر*، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- دیلمی، حسن بن محمد (۱۳۷۰)، *ارشاد القلوب*، قم: الشریف الرضی.
- رایپورت، آموس (۱۳۸۴)، *معنای محیط مصنوع*، ترجمه فرح حبیب، تهران: پردازش و برنامه‌ریزی شهری.
- رئییسی، محمد منان؛ نقره‌کار، عبدالحمید (۱۳۹۴)، *هستی‌شناسی معنا در آثار معماری*، هویت شهر، ۹(۲۴)، ص ۱۶ تا ۵۱.
- رئییسی، محمد منان (۱۳۹۵)، *معناشناسی متن / معماری با استناد به آموزه‌های اسلامی*، فصلنامه *الهیات هنر* ۶(۶)، ص ۸۶ تا ۵۴.
- شایگان، داریوش (۱۳۹۹)، *ادیان و مکتب‌های فلسفی هند*، چاپ دوم، تهران: فرزانه روز.
- شیخ بهایی (۱۳۹۱)، *دیوان اشعار*، تهران: زرین.
- صحاف، محمدخسرو (۱۳۹۵)، *معنا در معماری ایرانی*، هویت شهر، ۱۰(۲۵)، ص ۶۰ تا ۵۱.
- صدری کیا، سمیه؛ بمانیان، محمدرضا؛ پورمند، حسنعلی (۱۳۹۸)، *مطالعه تطبیقی کارکردهای تمثیل با رویکرد بیان معنا در معماری ایرانی*، *آرمان‌شهر* ۱۲(۲۹)، ص ۹۸ تا ۸۱.
- صفایی پور، هادی (۱۳۸۶)، *بررسی کیفیت رابطه شکل، سازه و معنا در معماری مساجد عصر صفوی*، *اولین کنفرانس سازه و معماری*، دانشگاه تهران.
- عادلی، سمیرا؛ ندیمی، هادی (۱۴۰۱)، *فرم به مثابه قابلیت: زیربنای نظری و چارچوب مفهومی معنای معماری*، *صفه* ۳۲(۱)، ص ۴۰ تا ۲۱.
- عباس‌زادگان، مصطفی؛ ذکری، عباس (۱۳۹۳)، *مفهوم معنی و فرایند فهم آن در معماری*، هویت شهر ۸(۱۸)، ص ۱۲ تا ۵.
- عظیمی، مریم (۱۳۹۲)، *روش طراحی «معنا، خیال، معماری» با بهره‌گیری از تفکر ناخودآگاه*، *رساله دکتری*، دانشگاه علم و صنعت، استادان راهنما: دکتر فرهنگ مظفر، دکتر سید باقر حسینی.
- عظیمی، مریم (۱۳۹۸)، *تبیین جایگاه معنا و خیال در فرایند طراحی معماری*، *پژوهش‌های معماری اسلامی* ۷(۳)، ص ۹۰ تا ۷۷.
- فریود، زیگموند (۱۴۰۱)، *سه رساله درباره نظریه جنسی*، ترجمه ابراهیم ملک اسماعیلی، تهران: نگاه.
- فلاح، محمداصادق؛ نوحی، سمیرا (۱۳۹۱)، *ماهیت نشانه‌ها و نقش آن در ارتقای حس مکان فضای معماری*، *هنرهای زیبا* ۱۷(۱)، ص ۲۵ تا ۱۷.
- فیض‌الله‌زاده، کبری؛ مظفر، فرهنگ؛ کیان‌ارثی، منصوره (۱۴۰۳)، *معناجویی در فرایند طراحی معماری*، *فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی*، سال دوازدهم، شماره ۴، ص ۷۷ تا ۵۵.
- کاپن، دیوید اسمیت (۱۳۸۳)، *مبانی نظری معماری*، ترجمه علی یاران، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی.
- کامل‌نیا، حامد؛ تغابنی، علیرضا (۱۳۸۸)، *مفهوم‌گرایی در معماری*، *نامه معماری و شهرسازی*، شماره ۲، ص ۱۱۰ تا ۹۳.
- کربن، هانری (۱۳۸۱)، *روح ایران*، ترجمه محمود بهفر روزی، تهران: پندنامک.
- کریستین سن، آرتور (۱۳۷۴)، *ایران در زمان ساسانیان*، ترجمه رشید یاسمی، چاپ نهم، تهران: دنیای کتاب.
- گروتز یورگ (۱۳۹۰)، *زیبایی‌شناسی در معماری*، ترجمه جهان‌شاه پاکزاد و عبدالرضا همایون، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- مازلو، آبراهام (۱۳۷۶)، *انگیزش و شخصیت*، ترجمه احمد رضوانی، مشهد: آستان قدس رضوی.
- معماریان، غلامحسین (۱۳۸۷)، *سیری در مبانی نظری معماری*، تهران: سروش دانش.
- ملاصدرا (۱۳۹۲)، *اسفار اربعه*، جلد ۱، تهران: مولی.
- مولانا (۱۳۹۳)، *مثنوی معنوی*، تهران: میراث مکتوب.
- موله، م (۱۳۵۶)، *ایران باستان*، ترجمه ژاله آموزگار، تهران: دانشگاه تهران.
- نصر، سید حسین (۱۳۷۵)، *هنر و معنویت*، تهران: انتشارات فضا.
- نصر، حسین (۱۳۸۹)، *هنر و معنویت اسلامی*، ترجمه رحیم قاسمیان، تهران: مؤسسه حکمت.
- نقره‌کار، عبدالحمید (۱۴۰۱)، *حکمت اسلامی در خلق آثار هنری*، *معماری و شهرسازی*، چاپ دوم، تهران: سروش.
- نقی‌زاده، محمد (۱۳۸۱)، *تأثیر معماری و شهر بر ارزش‌های فرهنگی*، *هنرهای زیبا* ۱۱، ص ۷۶ تا ۶۲.
- نوربرگ شولتز، کریستیان (۱۳۸۶)، *معنا در معماری غرب*، ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی، تهران: فرهنگستان هنر.
- نوربرگ شولتز، کریستیان (۱۳۹۳)، *گزینه‌های معماری: معنا و مکان*، ترجمه ویدا نوروز برازجانی، تهران: پرهام نقش.
- وینترتز، ادوارد (۱۳۸۴)، *معماری معنا و دلالت*، ترجمه آرش ارباب‌جلفایی، اصفهان: نشر خاک.
- هاتف اصفهانی (۱۳۹۶)، *دیوان هاتف اصفهانی*، تصحیح: وجیهه ربیع، تهران: میراث مکتوب.
- هنریک، ساموئل (۱۳۸۳)، *دین‌های ایران باستان*، ترجمه سیف‌الدین نجم‌آبادی، کرمان، دانشگاه شهید باهنر.